

РАЗКАЗЪТ ЗА ТЪРНОВСКИЯ СЪБОР ОТ 1211 г. В СЪВРЕМЕННАТА ИСТОРИЧЕСКА ПРОЗА

*(Върху текстовете на старобългаристичните
романи на Емилианк Станев)*

Велелин ГРУДКОВ (Велико Търново)

За „старобългарските извори“ на романа „Антихрист“

Повечето изследователи на литературното дело на Ем. Станев признават, че са минали през два прочита на романа „Антихрист“ — един рапел и втори зрял. Б. Ничев отбелязва, че когато отново разгръща личния си екземпляр на романа, открива следите на първия си спонтанен контакт с текста в оставена бележка, която говори как критикът вижда героя си при първия прочит — „един закъсиял български Фауст, един подранил наш Франсоа Вийон“. От позицията на изтеклото време Б. Ничев, без да влага каквато и да е самоирония, строго обективно определя ранния си прочит като непремислен контакт с текста¹. Вече зрелия прочит можем да открием в монографичния труд, посветен на българския роман.

Заявеният първия си прочит на „Антихрист“ с убеждението, че романът твърдо стои в челната редица не само на историческата ни проза, но и надхвърля конвенциите на съвременната българска белетристика. Прави горното уточнение, тъй като историчността при Ем. Станев е от посложен порядък. Всеки, докосвал се до материята, се среща с настояването на писателя да виждаме в старобългаристичните му романи съвременна проза. Авторът държи да се прави разлика между сюжет и тема, защото в конкретните случаи сюжетът е исторически, а темата е от съвременността². Съвременната тема в изкуството, според Ем. Станев, е сложен комплекс от проблеми и няма хронологически граници³. Затова

¹ Ничев, Б. Съвременният български роман. С., 1981, с. 65.

² Станев, Ем. Съотношението съвременност — история в литературата. В: Събрани съчинения. Т. VII. С., 1983, с. 374.

³ Станев, Ем. За ония духовни пътища на българина. В: Събрани съчинения. Т. VII, с. 435.

романът „Антихрист“ се цели да реставрира колорита и духовните търсения на Българското средновековие, а чрез образи на Еньо-Теофил дефинира универсални проблеми, „... в рамките на българския характер и историческата правда“⁴.

След като започнах професионално да се занимавам с текстовете на старобългарската литература, видях романа „Антихрист“ от нов ъгъл — през призмата на използваните от писателя „извори“ — и смятам, че открих основната причина за стойността му.

Писателят подчертава, че никога не би стигнал до „Антихрист“ без контакти с текстовете на старобългарската книжнина⁵. След като се запознава с отделни произведения на „старите наши писатели“⁶ — в ранния етап от създаването на романа Евтимий Търновски и Григорий Цамблак, — Ем. Станев си задава въпроса — Съдържат ли тези текстове перспектива за създаване на модерна проза? Крайната реализация потвърждава максимата, че от хубавото брашно става хубав хляб.

Обстоятелството, че в процеса на създаването на „Антихрист“ Ем. Станев чете и използва значителен брой старобългарски паметници, поставя романа в центъра на корпус от текстове, доминирани от Библията. Ако в ядрото му стои Светото Писание, то в периферията му са основно старобългарски агиографски паметници като: „Житие на св. Теодосий Търновски“ от цариградския патриарх Калист, „Похвално слово за св. Евтимий Търновски от Григорий Цамблак“, „Житие на св. Ромил Видински“ от монах Григорий, съчинения с естествено-научен характер като „Шестоднева“ на Йоан Екзарх и произведения на старобългарската небогослужерна поезия. Ситуацията показва, че всеки автономен прочит на „Антихрист“ (под автономен разбирам прочит на текста сам за себе

⁴ Пак там, с. 434.

⁵ Станев, Ем. Съвременността съвременност — история в литературата, с. 374. Статията е създадена по повод на организираната от редакцията на сп. „Литературна мисъл“ дискуссия по въпросите за участието на писатели в самопознанието на народа, облика на главния герой в съвременната проза и др. Наред с Ем. Станев участват и К. Калчев, Н. Хайтов, Й. Радичков. Срв. сп. „Литературна мисъл“, 1971, 1, с. 14. Пред Иван Сарандев писателят споделя, че основният повод за създаването на романа „Антихрист“ е четенето на текстовете от старобългарската литература, както и собствените му размисли за българското минало и ролята му за съвременния ни облик. Срв. Сарандев, Ив. Емилиан Станев. Литературна анкета. С., 1977, с. 62.

⁶ Станев, Ем. За романа „житие на смешника и грешника Теофил“. В: Събрани съчинения. Т. VII, с. 363. Писателят има ясна представа за глобалната стойност на средновековната християнска книжнина. Срв. Станева, П. Дневник с продължение. С., 1981, с. 302—303.

си, извън контекста на „изворите“) не позволява да се оценят адекватно заложените от автора референции. Задължително е необходим втори, трети и т.н. прочит, за да се оцени как авторът извежда на преден план редица проблеми, които — макар не винаги да успява да ги наложи като философия на националното ни битие — превръща в своя лична кауза⁷.

Разказът за Търновския събор от 1211 г. в старобългаристичните романи на Емилиян Станев

Анализът на романа „Антихрист“ през „изворите му“ е перспективен подход към литературния материал, защото колкото повече извънтекстови валенции се установят, (а те могат да се свържат с жанровия модел, наратива, структурата на образа) толкова по-голяма е възможността да се стигне до дълбинните смисли на четенето⁸. В конкретния случай е очевидно, че „изворите“ имат регулираща функция по отношение на херменевтичния режим на текста, тъй като още от създаването си „Антихрист“ има нестабилно социално битие⁹. Официалната идеологическа цензура обвинява Ем. Станев, че бяга от „съвременната тема“, а представителите на Православната църква — в минимализиране на фигурата на Спасителя, свеждането на кеносиса Му до „спасителна лъжа“ за сметка на всепобеждаващата сила на злото в света.

Късните ми контакти със старобългаристичните романи на Ем. Станев ме убедиха, че един от „изворите“ му е и Разказът за Бориловия антиеретически събор от 1211 г. Обективно погледнато текстът е привлечен в това качество за първи път в „Легендата за Сибин“. Вероятно Ем. Станев е единственият български писател, за когото разполагаме с такъв обемен паратекст от дневници, мемоарни книги и отделни спомени, анкети, който ни позволява да навлезем в творческия процес. Въз основа на тях категорично може да се твърди, че Ем. Станев се запознава със старобългарския летописен текст чрез „Старобългарските страници“ на П. Диневков. Н. Станева, съпруга на писателя, свидетел на творческия процес от началото на 50-те до 1979 г., твърди, че Ем. Станев получава антологията лично от автора с автограф и тя много му е помогнала в

⁷ Ничев, Б. Цит. труд, с. 383.

⁸ Янакиева, М. Метатекстът като текст и творба. В: Сб. „Да отгледаш смисъла“. С., 2004, с. 84.

⁹ Неделчев, М. Митът за това, че по-ранните и по-късните работи на Емилиян Станев са (може би?) по-значителни и свършени от романите му. В: Сб. „Емилиян Станев и безкрайните ловни полета на литературата“. Велико Търново, 2008, с. 28.

намирането на верните тонове¹⁰. Този екземпляр и днес е в библиотеката на писателя, съхранявана в родната му къща в центъра на Самоводската чаршия във Велико Търново. През 2010г. бяха публикувани неизвестни досега фрагменти от архива на Ем. Станев, които потвърждават задълбочения му интерес към „извора“: „Търновският събор на Борил — 11 февруари, петък на Сирната неделя 1211 година. Великден се падал на 3 април. Сирната седмица е започнала от 6 февруари, от неделя, а петъкът се е падал на 11 февруари. Следователно съборът е бил в петък. Следователно кога Сибин е бил на лов? Преди 6 февруари?“¹¹

Но докато в „Легендата за Сибин“ историчността доминира над героя — в конкретния случай реставрира автентичната атмосфера на антиеретическия събор, то в „Антихрист“ историчността вече е отправна точка за доминацията на героя над сюжета. За да създаде в най-общ план атмосферата на събора от средата на XIVв., осъдил Еньо-Теофил на обезобразяване, Ем. Станев се опира отново на Летописния разказ от 1211 г. Медиевистиката не разполага с класически исторически извор за Иван-Александровия събор. Тук като основен, но литературен извор се привлича „Пространното житие на Теодосий Търновски“. От агиографския текст знаем имената на съдените еретици, които ги вадят от историческа анонимност, идеите, проповядвани от тях и в най-общ план можем да очертаем контурите на антихристиянската им дейност. В „Антихрист“ Ем. Станев компенсира „празнотата“ като заимства два факта за постановката на късния събор от текста от 1211г.

В Разказа от Синодика с лапидарност, типична за исторически извор, се сочи, че след като участниците в събора (епископи, свещеници, иноци и „множество избран народ“) се събират „царят (Борил — бел. моя, В. Г.) — седна в една от тогавашните големи църкви, а съборът насяда оттук и оттам“¹². От миниатюри и описания на различни църковни събори е известно, че по време на заседанията официалните участници, духовни и светски лица, стоят от двете страни на владетеля. За да подсили историческата фактура на „Антихрист“ Ем. Станев използва общата постановка: „В дъното на трон Иван Александър... Отляво патриархът Теодосий, архиерен, епископи... Отдясно на техни царства (на събора е и Иван Шишман — бел. моя, В. Г.) велики боляри, военачалници“.

На второ място от разказа за Борилския събор Ем. Станев заимства позицията на владетеля. Според анонимния книжовник от началото на

¹⁰ Станева, Н. Цит. труд, с. 227–228.

¹¹ Радев, Ив. Емилиян Станев в диалог с времето. С., 2010, с. 84.

¹² Цитатие от текста на Разказа за Търновския събор от 1211 г. са по: Българската литература и книжнина през XIII в. С., 1987, с. 111–112.

XIII в. царят успял да улови „святелите на нечестието“ с хитрост, като им предлага „да отхвърлят от себе си всякакъв страх и с дръзновение да изкажат своето богохулно учение“. Одързостени от „благоразположението“ на цар Борил, богомилите, излагайки своите възгледи, попадат в коварния капан.

В романа „Антихрист“ думите на Теодосий Калеко пред аптиеретическия събор, които са насочени и срещу църквата, и срещу трона, предизвикват негодувание сред официалните лица. Ала цар Иван Александър от позицията на дадената му от Бога власт оставя еретика да говори. Според Ем. Станев, който очевидно се съобразява с историческия си извор, действието „... се възгълкува като мъдрост, срещикът сам да се изобличи докрай“.

Събитието по пътя на героя към истината

Според подробните записки на Н. Станева романът „Антихрист“ е създаден в периода 14 декември 1967 — 30 май 1970 г.¹³ Основната част от текста е мислена и писана под работното заглавие „Житие на смешника, грешника и душегубителя Теофил“. Безспорно сполучливото заглавие „Антихрист“ е намерено в последните двадесетина дни от създаването. Под знака „житие“ е коментираният романът в първите моменти от социалната му реализация¹⁴.

Крайната реализация показва, че Ем. Станев няма за цел да реставрира средновековни жанрови конструкции, но в същото време изказва възхищението си от опростената форма на класическия житиен текст, която дава възможност акцентът на повествованието да се постави върху героя и на преден план да излезе човекът. В такива рамки се ражда „акрожитието“ на грешника Теофил. Вплитането на азбуката в композицията на романа позволява на житиелписеца да подреди противоречивата си душа, от драматичния си живот да подбере онези моменти, които имат рефлексивна стойност.

Безспорно такова събитие за героя е антиеретическият събор от средата на XIV в. От направените по-горе паралели е ясно, че за разлика от „Легендата“ и „Антихрист“ историческото събитие е само шрихирано. „Изворът“ само маркира събитието, но дава и широка перспектива върху която житиелписецът осмисля и изговаря поведението си преди, по време и след процеса.

¹³ Станева, Н. Цит. труд, с. 243, 309.

¹⁴ Грудков, В. Житие на българския Антихрист. С., 2010, с. 19 и сл.

Като израз на свособразния атеизъм на Ем. Станев се налага разбирането му, че всяка система (в конкретния случай темата се генерализира, но очевидно се има предвид християнската система, според чиито закони Еньо-Теофил е санкциониран), която на всяка цена иска да моделира индивида според собствените си норми, крие в себе си възможността да развие синдром на омраза към човешкото несъвършенство, към различието по принцип¹⁵. Ако потърсим проявлението на горната теза сред посланията на романа „Антихрист“, ще ги открием формулирани в сцените преди събора: такава система чрез своите трансцендентни персонажи, за житейския скрити зад безличното и негативно „Нищо“, превръща в свой огледален образ, т.е. в „Нищо“, „Нещото Човек“. Ем. Станев има съзнанието за уникалността на човешката личност и ценността на човешкия живот, затова върху тях поставя позитивен етикет „нищо“, знак за иманентно заложена в индивида възможност за стойностна реализация. В съблимвен момент от живота си (в търновската тъмница в очакване да се изправи пред съда и разбира се, да бъде наказан), „като звяр в капан“, житиеписецът тъгува „по някогашния Еньо, както елен тъгува над пресъхнал извор в жарък ден“. Тук на стилистично ниво рефлексивното жите на грешника и душегубителя се зацвята с класически старобългарски агиографски текстове, в който по правило началото на 41 псалм се използва за обозначаване устрема на героя, бъдещ светел, към Бога.

Ем. Станев сочи като адресат на стремежиата на героя, патрунал скверна мъдрост, не приближаването към Бога, с каквато функция средновековното жите използва Давидовите стихове, а „някогашния Еньо“ = „Нещото“, преди той да попадне в системата, моделирана от религиозните постулати за добро и зло. „Някогашния Еньо“, гласът на чиято душа е единствено лепетът, изразяващ радостта от живота и света.

Чрез конкретния сюжет, в стремежа си да философира историческото ни битие Ем. Станев настоява, че когато „Нещото“, българинът, бъде поставен в християнската система, която нормира и унифицира духовния живот и външните му прояви, различното, индивидуалното и в по-широк смисъл етносно-специфичното се изживява болезнено. Авторската теза падага изводът, че както вярата носи страдание (примерите, които могат да се посочат тръгват от фигурата на Йов, минават през подвига на рашохристиянските мъченици и стигат до просиялите в условията на турското господство на Балканите светци), така и неверието е съпроводено с мъчителни конвулсии на душата.

¹⁵ Натев, Ат. Залежи в познатото. С., 1977, с. 23.

В часовете преди да се изправи пред съда душевните гърчове активизират единственото оръжие на героя срещу проклетите въпроси — индивидуалистичния ум, който като защитна реакция очертава собствена система. „Пробуденият изменник“ говори: „Ти си бога, когото търсиш. Не си ли разбрал, че няма закон във от твоята воля да те предпази от злото в тебе освен закона, който ти сам ще си наложиш? ...Седни на твой престол, увенчай се със своя слава!“ Индивидуалната или различната система не се оказва надеждна защита за героя, тя е само временно убежище преди агонията. След кратките мигове на „душевна бодрост“ ламтежът за спасение от „проклетата двойственост“ е попарен от гласа на Дявола: „... не са ли предсмъртни тия твои мисли? ...И кой ти ги нашепва? Ами ако съм пак аз ...“.

Фигурата на Дявола, в християнски аспект персонификация на злото, трайно присъства в мисловния свят на героя — като се започне от първите му впечатления за господството на Сатана в Търновград, мине се през трагичното прозрение, че Дяволът е у него, и се стигне до рефлексивната констатация — „здраво бе загнезден в мен лукавия“. Фигурата на Дявола „подривно е укрепена“ в речта на героя и формира страховете и оттам двойствеността — да не се повтори бесът от търновската черква и най-вече да не се окаже бъдещият Антихрист. Умът не успява да победи Сатана, въпреки стремежа към оцелостяване „разобличеният дявол не си е отишъл“ от душата му¹⁶. Нито Евтимий, нито Божествената енергия успяват да го спасят от Сатаната. Индивидуалистичният полет е прекъснат, умът е свален от еруптивните нива, но страданието от падането има и своята позитивна стойност. Като мълчалив участник в „дяволската комедия“ (оценката на житиеписеца за събора) Еньо-Теофил прозира, че човекът в своето земно съществуване е уязвим, всеки духовен порив е обречен — Христовото чедо и монахът Теофил са „мъртви“, а „кратунарската мъдрост“ — оправдание за човешката похот — не може да му даде търсените отговори и да уясни световната загадка.

В отношенията си с Евтимий и представителите на официалната християнска църква по време на антиеретическия събор Еньо-Теофил си изработва поведенчески модел, който последователно следва. Когато дарената му от Бога словесна душа открие противоречие, а това е типичното интелектуално състояние на героя, тя мълчи в безпомощността си да намери изход. Мълчанието в конкретната историческа рамка предопределя развързката.

¹⁶ Стефанов, В. Опити върху възмутителната история на злото. С., 2007, с. 7.

И в този план оглушителното за читателя мълчание на Еньо-Теофил пред съда е последната възможна и защитна реакция, и интелектуална позиция, и тип индивидуална героика, духовно укрепена от евангелския разказ за поведението на Спасителя пред Пилат Понтийски.

Конкретният прочит налага извода, че героят поради своята духовна устроеност и граничност във времето не може да достигне до смисъла в средновековната религиозна рамка.

Разбира се, антиеретическият събор от средата на XIV в. изпълнява предназначението си, както останалите еретици и Еньо-Теофил е наказан и Православният клир празнува победата си, а народът получава зрелище — „мъки и смърт дано узнаят тайната, заради която човекът към самоунищожение тегли“.

Парадоксът е, че поругаването не води до покаяние. Напротив, Еньо-Теофил вижда съдниците си далеч зад себе си, обединени от „успокоителната истина“, причастни към земните блага, а пред тях Разпятieto, в очите на героя невинната жертва, върху която се гради „спасителната лъжа“.

Вместо заключение

Убеден съм, че чрез старобългаристичните си романи и особено чрез „Антихрист“ Ем. Станев не заявява амбиции за създаване на философия на националната ни история. Целта му е далеч по-ограничена — чрез болезнено вглеждане в миналото, в конкретния случай чрез рефлексивния опит на Еньо-Теофил, обременен с огромен исторически товар, да се направи поредната, но не последна стъпка в търсенето на верния отговор на въпроса: „Що за народ сме ние“¹⁷. Воден от тази амбиция, писателят откроява кои са миговете на национално величие и съответно падение, кои реални фигури имат безспорна историческа значимост и кои не.

¹⁷ Станев, Ем. Дневници от различни години. С., 2003, с. 33.